

„putevi“ – „svedočanstva“

milivoj nenin

PUTEVI KAO OTVARANJE NOVIH PROSTORA

„Uređivani u najslobodnijem duhu, Putevi neće zastupati nikakav određen pravac ni školu. Pristupačni svim manifestacijama savremene umetnosti koja se kod nas posle rata afirmirala, Putevi će smelo voditi najnovijim vidovima, negirajući lažnu tradiciju.

Kao glasilo savremenih težnji, Putevi će izlaziti uz bliže učešće, pored mladih, i najistaknutijih predstavnika naše nove umetnosti.

Poštujući u najširem stepenu slobodu stvaranja svojih saradnika, Putevi će, bez obzira na sitnije predrasude, donositi svaki rad koji svojom novinom, svojim idejnim ili umetničkim osobinama, ili svojim individualnošću zaslužuje pažnje. Putevi se neće baviti politikom ni socijalnim pitanjima.“

Neodređenost ove »programske« beleške (mislim na uopštenost), kao i podatak da su samo dva broja uredili Milan Dedinac, Dušan Timotijević i Marko Ristić, onemogućuju razgovor o onome šta su Putevi bili, već nas ostavljaju da nagađamo šta su trebali biti, tačnije, šta su hteli da budu. (Prvi broj izlazi januara, a drugi februara 1922. To je kraj takozvane stare serije Puteva.)

Nova serija Puteva kreće u jesen 1923; dovoljno vremena da se »stara« zaboravi. Prvi broj izlazi u oktobru: ime glavnog urednika je »tajna«, a sekretar redakcije je Marko Ristić. Glavni urednik drugog broja, koji izlazi u novembru iste godine, je Marko Ristić. Letnji troboj (3–4–5) za jun, jul i avgust 1924. uređuju Miloš Crnjanski i Marko Ristić.

Prva dva broja stare serije Puteva, iz današnje perspektive, bar što se imena saradnika tiče, nisu nezanimljiva. Rastko Petrović, S. Vinaver, S. Stefanović, M. Dedinac, T. Manojlović, Ž. Vukadinović, D. Matić, R. Mladenović, S. Krakov... Međutim, pored Rastkovog teksta »Spomenak« i, unekoliko, Dedinčeve kritike o romanu »Dnevnik o Čarnojeviću«: sve što se u ovoj svesci događa, događa se u beleškama. Pored beleške o biblioteci »Albatros« (za koju – misli se na belešku – Milica Nikolić kaže da je Ristićeva) imamo još dve, isto tako nepotpisane beleške (u kojima je, u najmanju ruku, dovedena u pitanje didaktika Bogdana Popovića): »Muzika i g. Bogdan Popović« i »Slikarstvo i g. Bogdan Popović«.

Ako postoji nerv kritičara, onda ga, i pored sve »nedovršenosti« ove beleške, moramo tražiti baš na ovom mestu. (Reč je o knjigama biblioteke »Albatros«: 1. Miloš Crnjanski: »Dnevnik o Čarnojeviću«; 2. Stanislav Vinaver: »Gromobran svemira«; 3. Rastko Petrović: »Burleska gospodina Peruna boga groma.«) »Tri divne napredne knjige, među najvišim našeg vremena, tako izdvojeno individualno obojene i pesnički originalne, a ipak u umetničkom smislu novih mogućnosti tako združene. O prvoj knjizi govori se opširnije u ovoj svesci Puteva, ovde samo da bude pozdravljena opšta duša ove vanredne serije knjiga, život dokaza da su se (i pored svih neinteligentnih nerazumevanja, prepreka i pakosti čak), naši moderni pisci sasvim oslobodili neverovatno uskih veza, tradicionalnih u pogrešnom smislu, u kojima su stvarali Uskoković, na primer, ili Šantić, ili čak Sima Pandurović.«

Drugi broj stare serije Puteva donosi, pored izjave Rastka Petrovića, priloge M. Crnjanskog, T. Ujevića, D. Matića, S. Vinavera, odlomak iz sotije M. Ristića »Prodavac košnica«, s naslovom »Praštanje«, ali su opet najinteresantnije rubrike s »kraja« časopisa. Iz pera Jovanke Iličić (na to ime nismo nailazili ni pre ni kasnije), u rubrici »Časopis«, nailazimo na eksplicitnije izražene pobude pokretanja Puteva. Srpski književni glasnik se negira, a za Savremenik se ironično primećuje da ima vrlo lepu opremu. Zagrebački časopis Kritika se afirmiše: naročito zbog dvobroja Alpha (Kritika 11–12 nov. – dec. 1921), Misao pod uredništvom R. Mladenovića isto tako zaslužuje pohvale, a što je interesantno, prati se i L' esprit nouveau; prikazuje se dvo-broj 11–12.

U ovoj rubrici kao da je najotvorenije zaoštren odnos prema Srpskom književnom glasniku i onima

koji su na istoj liniji. Onaj prostor koji su Putevi otvorili, bio je unekoliko kritika vladajućeg književnog koncepta. Putevi su tada, mada tek u nagoveštaju, mogućnost alternative u srpskoj književnosti: borba za jedan drugačiji izraz. Književnost u Srbiji, kako kaže Đorđe Kostić u knjizi »Do Nemogućeg«, bila je podređena jednom čoveku: Bogdanu Popoviću i delimično njegovom bratu Pavlu. »Svetska književnost, kao i srpska književnost, bile su njihova područja. Izdavačka preduzeća, časopisi, škole, Ministarstvo prosvete, sve su to bili instrumenti njihove književne politike. Oni su sankcionisali vrednost, uvodili u istoriju ljude i izgonili ih.

A sa druge strane postojala je nevelika grupa talentovanih mladih ljudi koji nisu imali ništa – ni moći, ni oslonca u čitalačkoj publici, ni društvenih položaja.« Iz tog nemirenja, nepristajanja na »vladajuću« književnost, niču Putevi. (Ali Putevi koji su sputani samim neredovnim izlaženjem.)

Prvi broj nove serije, koji kao da je pravljen na silu, izlazi u »pravi čas« da prekine svaki mogući kontinuitet: u oktobru 1923. Malo saradnika, ali, što je interesantno, preveden je Andre Breton. Ukoliko se hoće govoriti o Putevima kao prednadrealističkom glasilu: onda je ovaj broj povod za to. Vidi se spremnost na potpuno negiranje literature, beskompromisnost. (»Kod citata koji su u Putevima objavljeni iz Bretonovih tekstova, ja sam zastajao. Osećao sam da je Breton protiv literature, i bio sam radostan da je neko tako otvoreno ustao protiv literature« – Đ. Kostić.)

U ovom broju je i ona »čuvena« poruka Simi Panduroviću. »Gospodin Sima Pandurović uređuje Misao i ima i svoje estetičke koncepcije, čak i svoje mišljenje o modernoj književnosti. Mi uređujemo Puteve, ne znamo šta je to 'modernistička' književnost, ali imamo svoje mišljenje o gospodinu Simi Panduroviću«. Na koricama je poruka upućena Misli, Raskrsnici i K« Što ne možemo da vam kažemo. Umetnost je mlitavo i hladno meso, vi se tim mesom hranite.

Ni to!»

Za sledeći broj najavljuju se Apoliner, Eljar, Majakovski, Džojls... No, u drugom broju ih nema. Ponovo Ristić, Matić, Rastko, T. Manojlović, sada i Vučo, Milica Kostić, a od prevoda Žid. Preštampan je deo iz teksta Andre Bretona (donesen u prethodnoj svesci) »...poezija, koja je jedino što me ikad privlačilo u književnosti, proizlazi više iz života ljudi, bili oni književnici ili ne, no, iz onoga što su napisali ili što pretpostavljamo da su mogli napisati« (ideja koju Ristić neće lako napustiti). Ta dva unekoliko »prednadrealistička« broja iza sebe ostavljaju prazan prostor.

Tek u leto 1924. izlazi troboj za jun, jul i avgust, koji uređuju Crnjanski i Ristić. Primitan je izvestan zaokret u odnosu na prva dva broja nove serije.

Manje je rušilačkog u ovoj svesci, kao da postoji svest o sopstvenoj vrednosti kojoj sada nije potrebno da se ostvaruje, prvenstveno, na negiranju drugačijeg literalnog koncepta. Ujević, B. Lazarević, Rastko, Andrić, Vučo, Crnjanski, Ristić, Mladen Dimitrijević, R. Mladenović, zatim u prevodu Isidore Sekulić: Ami Lovel, Alfred Kratjberg, te u Ristićevom prevodu Pjer Reverdi. Tu su i Malarme, Šeli, Rembo, Aragon. Kao da je u pitanju antologija, ba-

rem što se imena saradnika tiče. Svest o potrebi odvajanja literature »Puteva od predratne literature artikulisana je u beleškama (koje sigurno nisu tu da bi samo popunjavale prostor u časopisu). »PRE-DRATNO – od toga se mi delimo«. Ali sada kao da je sukob unekoliko ublažen, kao da se hoće graditi nova literatura bez napada na staru, ali sa izraženo- željnom da se odvoje jedna od druge. (Srpski književni glasnik ovoga puta se i ne pominje.) Deo teksta iz »Objašnjenja Sumatre«, s naslovom »Još godine 1920«, isto tako je našao mesto u ovom broju Puteva. »Položaj, duh naše književnosti posle rata, i, ne mogu a da ne napišem, posle Škerlića, sasvim je nov. Pale su ideje, forme i hvala bogu i kanoni« – piše Crnjanski. Na kraju teksta za Puteve koji nije »nikakav manifest kakve pesničke škole« (kako kažu urednici), imamo izvesno zaoštavanje. »Ne može više naša književnost biti samo čitačeva rasonoda. Ne pristajemo više da uljuškavamo pričama 'kako ON i kako ONA, i ah!...' Međutim, naše su priče to isto, ali se nad anegdote povijaju grane drveta, i u jednoj ljubavnoj reči leži sva moć i nemoć čoveka. Epoha ozbiljnog i bolnog, berba grožđa sa mrtvih«. I dalje Putevi se određuju i prema tradiciji. »Možda će iskati od nas i tradicije i kontinuitet sprske književnosti. Mislimo da u Beogradu treba zidati novo, i pisati novo, bez obzira na ono što je bilo. Za nama nema ničeg što bismo mogli nastaviti. Ono što našoj najnovijoj književnosti treba, to je selidba iz tih starih zgrada predratne literature, a odlazak zauvek iz Palilule. Utapanja su nam nužna, utapanja slobodna, strmoglava.«

Ne treba zaboraviti ni prisustvo Evrope, tačnije Francuske u Putevima. O Pjer Reverdiu piše, najverovatnije, Ristić: »U Francuskoj se svake godine izdaje jedna nagrada (Prix du Noveau Mouve) za najbolje delo iz moderne literature. Ove godine bili su među kandidatima i Tristan Cara, koji je 1918. godine počeo svoj dadaistički džumbus, za jednu svoju dramu koja se sada igra u Parizu, i Rene Krel, za svoj roman koji još nije pušten u prodaju. Ali je pobedu odneo pesnik Reverdi...«

I treba još pogledati šta je bilo najavljeno za sledeće brojeve, koji se nisu nikad pojavili, pa videti opravdanje, čak neophodnost postojanja Puteva. Najavljuju se pored Novela Andrić, Crnjanski, Krleža, Drama (» Mladenović, D. Aleksić), Stihova (Krleža, Dedinac, Rastko, Crnjanski, Anica Savić), Eseja, (I. Sekulić, S. Šumanović) i Prevodi, deo koji je sigurno najzanimljiviji. Pored Džon Dana, Lotremona, Spenserovog Epitaciona, najavljeno je i prevođenje Džemsa Džojlsa.

(Očito je da je nešto što bi bilo evropeizacija srpske književnosti, u smislu prisustva najmodernijih kretanja evropske književnosti, dostizalo svoj vrhunac.)

Iako se, od krajnje uopštenog i neodređenog »programa« iz prvog broja stare serije, jedna određena linija iskristalisala, sve je ostalo na nagoveštaju. Promene u uredništvu (jedino je Marko Ristić prisutan u uređivanju svih brojeva, i pre svega neredovno izlaženje, onemogućili su plodniji uticaj Puteva. Kada dolaze do tačke da se od njihovih saradnika mogu očekivati vrhunska literarna ostvarenja, Putevi prestaju da izlaze. Jedno zrenje prekinuto je u najnepogodnijem momentu.

Bez obzira na »vidnu« razliku između prva dva broja nove serije i letnjeg trobroja, u kojem je urednik i Crnjanski, nije, iz današnje perspektive, primećan kompromis koji bi bio presudan po koncepciji časopisa. Naprotiv, kao da sa Crnjanskim dobijaju na širini, ali ne na širini koja bi razvodnjavala, već na širini kao punoći. . . Ali, teško je govoriti o nečemu što je prekinuto u samom začetku.

U svojim »sećanjima« pod naslovom »Tri mrtva pesnika«, Ristić govori o »navodnom« kompromisu: »Ali se kompromis ipak pokazao kao kompromis, pa mada su *Putevi* u tom jednom broju koji smo zajedno uredili, toga leta, obećavali redovno mesečno izlaženje od septembra, i 'sve bogatija iznenađenja', oni se više nikada pojavili nisu. *Putevi* su bogu dušu predali jedne lepe, blage jesenje večeri, tog istog leta Gospodnjeg 1924, u restoranu 'Srpski kralj', preko puta Kalemegdana. Bio je kraj oktobra, mnogo volje za dalje izdavanje *Puteva* (a ni para) nismo imali ni Crnjanski ni ja, pa ipak smo se bili dogovorili da večeramo sa Ivom Andrićem i razgovaramo sa njim o *Putevima* i o njegovoj saradnji u njima. Dogodilo se slučajno, međutim, da nam je pristupio nekakav otmeni kreten, baron Kulmer, seo za naš sto, i ostao do kraja sa nama. I razume se da se o *Putevima* nije razgovaralo«. (Čini se da je Ristić sklon da naknadno traži kompromise »koji su postojali« između njega i Crnjanskog. Tekst je pisan 1954. i Ristić kao da namerno zaboravlja da je u vreme *Puteva* bio u vodama posleratnog modernizma, zajedno sa Crnjanskim. Razlaz na političkom planu, nešto kasnije, ostavio je neizbrisive tragove: barem za Ristića.)

Na jednom višem nivou *Puteve* možemo posmatrati kao kritiku vladajuće književnosti, tačnije, kao reakciju na vladajući književni koncept, kao kritiku u kojoj Ristić svojim uredničkim radom aktivno učestvuje, ali *Putevi* su za nas bitni i iz drugih razloga.

Kao da se u konturama *Puteva* ocrtava dočinja Ristićeva književna kritika. Korak u Evropu kao podizanje duhovne pismenosti, nametanje oštrijih kriterijuma, razbijanje šablona u literaturi (ali razbijanje iznutra, traganje za poetskim), i, što je presudno, nudišenje novog literarnog koncepta. Mogućnost alternative. (Bez obzira na moguću pristrasnost, interesantno je viđenje D. Kostića: »Tako su dva časopisa *Putevi* i *Svedočanstva*, bili u mojim očima neki odvojeni zaliv koji je vodio na pučinu, ali izdvojen od matice tadašnje literarne bure i raznih tadašnjih prevrata«.)

Ipak, ovaj ovlaštan opis *Puteva*, za nas prvenstveno ostaje tako što nam otkriva nedovoljnost literature, ne mislim literature uopšte, već nedovoljnost literature u Srbiji; Ristić, koji je protiv sužavanja literature, ne traga za vrednostima unutar postojećeg literarnog koncepta, već nudi novi. Dakle, kritika koja nije bezbrižno praćenje knjiga, već imajući u vidu nudišenje novog literarnog koncepta, kritika koja je unekoliko i misija. Naravno, kao i sve misije, i ova je imala svoju meru zaslepljenosti. (Zajednička sudbina *Puteva* i Marka Ristića, koja se u direktnom sučeljavanju jasnije vidi.)

Možda bi bilo zanimljivo setiti se jedne Džadžićeve rečenice iz teksta o Ristiću, toliko karakteristične za Ristića: »Prostor u kome jesmo uvek je skućeniji i ima manje draži od novog prostora u koji tek ulazimo«. Kada *Putevi* postaju skućeni, dolaze *Svedočanstva*.

SVEDOČANSTVA KAO KORAK DALJE: ALITERARNOST ILI DRUGAČIJA LITERARNOST

Ako smo *Puteve* posmatrali i van zadate teme, to je bilo iz želje da podvučemo razliku između *Puteva* s modernističkom orijentacijom (mislim na posleratni modernizam) i *Puteva* s prednadrealističkom orijentacijom. (Ako *Svedočanstva* posmatramo kao nastavak *Puteva* kao njihov definitivan oblik, kao što to čini D. Timotijević u *Pokretu* 1924. — onda odmah moramo reći da su *Svedočanstva* nastavak onih *Puteva* s prednadrealističkom orijentacijom.)

Svedočanstva poseduju, i to treba odmah istaći, ono što *Putevi* nisu imali: kontinuitet. Osam brojeva komponovanih tematski (Ujevićev, Slovenski, Pesničko stvaralaštvo, Broj prisnosti i pozhrtvanosti osećanja, Božićni, Zapis iz pomračenog doma, Pakao, Raj), pojavljuju se od 21. novembra 1924. do 1. marta 1925. godine.

»*Putevi* su bili književni časopis, i ja sam ih manje voleo od *Svedočanstava* za koje sam imao utisak da nemaju književnih pretenzija«, seća se Đorđe Kostić. Ako se slažemo da su *Svedočanstva* manje književni (ili drugačije književni) časopis od *Puteva*, onda imamo u vidu objavljivanje, pored pesama i eseja, i pisama, odlomaka iz dnevnika, zapise ludaka, crteže, radove osuđenika iz zatvora, tumačenje snova, automatske tekstove. . . Govoreći u »Tri mrtva pesnika« s oduševljenjem o Rastku Petroviću iz 1924. i 1925. godine, Ristić istovremeno govori i o *Svedočanstvima* »Pored članaka i pesama koje je u njima štampao, on je *Svedočanstvima* 6 doprineo nešto više: dobrim delom je baš on bio taj koji im je dao onu inventivnu inicijativu i onu dokumentaciju, koje su od tog časopisa načinile nešto sasvim drukčije, pa mogu slobodno reći i nešto mnogo značajnije od jednog običnog, pa ma i modernog književnog lista. . . »Poezijom života progovara kroz dokumente koje su *Svedočanstva* objavljivala i Rastko je bolje no iko, osim možda El-nard, umeo da pronađe takve dokumente, tu poeziju da oseti, bilo da se radi o pismima Edgara Poea, Rimbanda ili Jacguesa Vachea, ili o crtežima Andrije Rajčevića za *Indikoplova*, o proročanstvima starca Stanja iz sela Babinja ili o staroslovenskom fiziologu, o pismima dece ili jednostavnih, nepismenih ljudi, o stvaranju umobolnika ili o zapisima hapšenika, o dnevnicima gluvoneme dece ili o pismima poginulog avijatičara, ili o dnevniku pustolova, o tautaužima osuđenika ili o pismima prostitutke ili samoubice, o paklu ili o raju gde deca pričaju svoje snove, o raju kako ga zamišljaju dečaci iz prvog razreda realke ili devojičice iz četvrtog razreda osnovne škole. . .«

vladimir nikolić, velvet, 1983, akril na papiru

Svedočanstva svojom koncepcijom omogućuju razgovor o nadrealizmu, može se i zanemariti (ali ne zanemarimo) da je prva beleška o nadrealizmu iz pera Marka Ristića objavljena baš u prvom broju ovog časopisa. Dakle, i pored ograde uredništva da *Svedočanstva* nisu glasilo nadrealizma, ako pogledamo tu »igru slobodnog duha«, onda *Svedočanstva* možemo posmatrati kao značajnu fazu u organizovanju nadrealističkog pokreta kod nas. (To još nije organizovan pokret: čak će biti napuštena i ta tačka do koje su budući nadrealisti već dospeli. Hoću da kažem da se ne može povući prava i čvrsta linija koja bi označavala početak nadrealizma kod nas. Pre bi se početak nadrealizma, figurativno, mogao predstaviti rekombinacijom. Rekombinacijom koja se posle 1925. oglašava kao potocić, da bi svom silinom grunula 1930. godine. Naravno da silina pokreta ne govori o umetničkim ostvarenjima. Naprotiv.)

Svedočanstva nećemo posmatrati kao kritiku literature uopšte, kao traganje za poezijom koja je

van literature (setimo sa Bretona iz *Puteva*). . . Ukoliko bi krenuli tom linijom, stigli bismo do Ristićeve kritike »Javne ptice«, ili u slepu ulicu, do nadrealističkog »ukidanja« književne kritike. (Izlaz iz tog čorsokaka ćemo kasnije potražiti.) Potražićemo ono što je plodan uticaj *Svedočanstava*, ono što je uticalo na formiranje Marka Ristića kao književnog kritičara.

Čini mi se da su za nas najinteresantniji elementi bogaćenja kritičkog govora (pored vidljive želje za drugačijim sadržajem i postavljanjem viših merila). Naime, baš ovde, u Ristićevim tekstovima, koji nisu kritičke prirode, imamo kidanje svih veza, jedan neformalan tekst, slobodan u smislu žanrovske neodređenosti. Imamo mogućnost drugačijeg govora, okretanje iza i ispred sebe, nagli prelaz iz proze u stih, zahvatanje koje se ne obazire na ustaljeno, utvrđeno, određeno. To je, čini mi se, onaj presudan uticaj *Svedočanstava* (ako se o njemu može govoriti) na književnu kritiku Marka Ristića. Ristić je uvek više zahvatao od tekuće književne kritike: njemu tekst knjige o kojoj je pisao nije bio dovoljan. Uvek je hvatao više: i pisca, i prethodne knjige, i uredništvo, i kulturnu situaciju, i publiku, i književne večeri. . . Nikada nije pristajao na to da bude ograničen tekстом tekuće književne kritike, niti mu je bio dovoljan diskurzivan jezik književne kritike: uveo je i ironiju i parodiju, persiflažu, prisutna je i hiperbola, ne smemo zaboraviti ni strast sa kojom je učestvovao u svemu tome, i radanje jednog povišenog, patetičnog, tona. (No, i njegova patetika je u tesnoj vezi sa drugačijim govorom kritike: ostvaruje zamah, ritam teksta, uverljivost.)

Prednost poezije neposrednog života nad literaturom pokazuje i Ristićevu spremnost, začetu u *Svedočanstvima*, na ukidanje svih kanona. (Naravno da ta linija neće biti toliko zaostrena, kasnije, u književnoj kritici.)

Dakle, ako ne sledimo onu liniju koja u *Svedočanstvima* vodi u nadrealizam na planu vrednovanja dela (koja svojim ukidanjem književne kritike za nas nije bitna), već ako sledimo iskustva na planu teksta (žanrovska neodređenost), možemo istaći plodan uticaj *Svedočanstava*.

Kada govorimo o *Svedočanstvima*, imamo prvenstveno na umu njihov uticaj na Ristića — treba se setiti s kakvim žarom je o *Svedočanstvima* pisao u »Tri mrtva pesnika«. (Uticaj Marka Ristića na *Svedočanstva* ne posmatramo.) Koliko su tada, kao otvaranje novih prostora, *Svedočanstva* (šire) imala uticaj, ne znamo. Đorđe Kostić se seća: »*Putevi* su bili časopis koji se čitao još dugo vremena posle izlaženja, a *Svedočanstva* nije čitao niko, takav sam utisak imao, ni onda kada su izlazila, a ni posle toga.« »*Svedočanstva* su bila zaboravljena pre nego što su bila rasturena.« Ako je to tačno, problem sigurno nije u časopisu, već u nečem drugom. *Svedočanstva* čini mi se, po onom što nose, imajući u vidu vreme javljanja, idu u red sa prvim godištima *Srpskog književnog glasnika*, ili, pak, časopisa *Danas*: mislim na inovaciju, na svest o onome gde se ide i uopšte na misiju.

Napomene

- Odlomak iz rada »Marko Ristić — književni kritičar: Studia specificnosti pristupa
- Branko Aleksić u tekstu »Red predgovora red jelesnk h rogovatpredgovor knjizi »Poezija nadrealizma u Beogradu 1924 — 1933« Rad Beograd, 1980 piše »Pre uvođenja i ulaska u pokret nadrealizma pesnici Ristić, Dedinac i Vučo su najpre pretrpeli uticaj estetike Strazičova Miloša Crnjanskog (poema je izšla u časopisu *Putevi* koji je Crnjanski pokrenuo 1922 upravo u saradnji sa Dedincom i Dimitrijevićem Ristićem i Timotijevićem). Da li je Crnjanski učestvovao u uređivanju *Puteva* 1922 godine? Pogledajmo šta o tome piše sam Ristić u »Tri mrtva pesnika«. »Osecao je ipak da naš zajednički rad u književnosti predstavljao jedan obosirani kompromis pa je za taj kompromis našao opravdanje u završnoj rečenici jednog odlomka iz jednog članka Andre Bretona odlomka koji su *Putevi* bili objavili oktobra 1923 godine u prvom broju nove serije (pre *Crnjanskog učesalca*).« (povduka M N 1
- Milica Nikolić »Jer između levog i desnog poredenja nema u pogovoru li izdanja knjige »Književna politika« Rad Bgd 1979 Milica Nikolić prenosi ovu belešku kao da je potpisana Ristićevim imenom, dakle bez objašnjenja
- Kao saradnici u ovom broju se javljaju M Dedinac i J Urošević M Ristić A Breton Z Tomić
- Aleksandar Petrović piše da »*Svedočanstva* započinju zapravo revalorizaciju ne naše književne baštine već književnosti: kao takve pomerajući granice književnosti menjajući status književne činjenice« iz teksta »Nadrealistička periodika« *Književna stvar* br 7 1970 Ali, nije li svako menjanje književne činjenice i revalorizacija književne baštine?
- Pokretači časopisa *Svedočanstva* su Rastko Petrović, Mian Dedinac, Marko Ristić, Mladen Dimitrijević, Dušan Matić, Aleksandar Vučo. Podatak iz knjige Marko Ristić i Vane Bor »Antičid Nadrealistička izdanja Beograd, 1932